

UDK:314.8:911.37(497.5-11)
314.8:711.4(497.5-11)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. 01. 2003.
Prihvaćeno: 25. 02. 2003.

DRAŽEN ŽIVIĆ

*Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
drazen.zivic@pilar.hr, drazen.zivic@zg.hinet.hr*

Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske

SAŽETAK

Suvremeni razvoj stanovništva Istočne Hrvatske baštini duboko ukorijenjene tragove dosadašnjeg, po mnogo čemu specifičnog demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja. Zahvaljujući reljefnim, klimatsko-ekološkim, hidrogeografskim, pedološkim, prometno-geografskim, povijesno-političkim i društveno-gospodarskim značajkama i odrednicama, istočnohrvatski prostor je tijekom proteklih razdoblja imao – unatoč povremenim kolebanjima – vrlo dinamičan i, u cjelini uzevši, prosperitetniji demografski razvoj u odnosu prema većini drugih hrvatskih regija. Jedna od bitnih oznaka suvremenog razvoja stanovništva Istočne Hrvatske, sa složenim uzročno-posljedičnim značajkama, je polarizirani populacijski razvoj, osobito između urbanih i ruralnih naselja/područja kraja. On je posljedica niza unutarnjih i vanjskih odrednica demografskog razvoja toga prostora tijekom 20. stoljeća, od kojih su mnoge bile činiocima remećenja ili destabilizacije u odnosu na normalan i stabilan razvoj stanovništva. U tom smislu osobito valja apostrofirati utjecaje svjetskih ratnih sukoba i srbijanske agresije, snažne emigracije, bolesti, gospodarskih kriza, agrarnih reformi i s njima povezanih kolonizacija stanovništva, pada nataliteta, demografskog starenja itd. Tijekom druge polovice prošloga stoljeća dominantni činioci demografskog razvoja, uz potonje, postaju i procesi ubrzane deagrarizacije i deruralizacije te snažne industrijalizacije i urbanizacije. Ti su procesi postali posljednjih desetljeća prevladavajući dinamički, prostorni i strukturalni, kako demografski tako i društveno-gospodarski, procesi u Istočnoj Hrvatskoj. Razvoj ukupnog stanovništva, kao i stanovništva gradskih i seoskih naselja Istočne Hrvatske, karakteriziraju sve nepovoljniji demografski procesi. U ovome su prilogu ustanovljene negativne tendencije demografskog razvoja u domeni promjene broja stanovnika (ukupna depopulacija), prostornog razmještaja stanovništva, razvoja dobno-spolne (demografsko starenje) i ekonomske strukture stanovništva. Nastavak nepovoljnih tendencija u razvoju ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske potaknut će razvojno zaostajanje toga kraja, što zapravo znači da se demografska obnova i zaustavljanje negativnih demografskih procesa nameće kao ključan razvoj i strateški činilac te cilj ukupne obnove i budućeg napretka istočnohrvatskog prostora.

KLJUČNE RIJEČI: Istočna Hrvatska, urbana i ruralna naselja, deagrarizacija, deruralizacija, depopulacija

Uvodne napomene

Suvremeni razvoj stanovništva Istočne Hrvatske baštini duboko ukorijenjene tragove dosadašnjega, po mnogo čemu specifičnoga demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja. Zahvaljujući reljefnim, klimatsko-ekološkim, hidrogeografskim, pedološkim, prometno-geografskim, povijesno-političkim i društveno-gospodarskim značajkama i odrednicama, istočnohrvatski prostor je tijekom proteklih razdoblja imao –

unatoč povremenim kolebanjima – vrlo dinamičan i, u cjelini uzevši, prosperitetniji demografski razvoj u odnosu prema većini drugih hrvatskih regija. Prirodne autohtone prednosti i vrlo povoljni uvjeti za naseljavanje (reljefna i hidrografska otvorenost i propusnost, plodna zemlja te kvalitetnim drvetom bogate šume) od davnine su privlačile stanovništvo u istočnohrvatski prostor. Pritom su kompleksna povijesna zbivanja modelirala naseljenost, uzrokujući kontinuirane, mnogobrojne i intenzivne migracije, kako unutar same Istočne Hrvatske, tako i iz drugih područja u nju, i obratno (Živić, 1995).

Od konca 17. pa sve do druge polovice 20. stoljeća Istočna Hrvatska je, zahvaljujući razmjerno slaboj i rijetkoj naseljenosti, bila izrazito imigracijsko područje, u koje su se sve do šezdesetih godina 20. stoljeća – u potrazi za slobodnom zemljom i radnim mjestima – slijevali imigranti iz raznih područja Hrvatske i susjednih zemalja (Sić, 1968). Korjenite promjene u migracijskim tijekovima, koje su rezultirale izmijenjenim (pogoršanim) tendencijama u razvoju stanovništva, nastupaju u drugoj polovici 20. stoljeća, i to u skladu s promijenjenom politikom društveno-gospodarskoga razvoja, koja je i u ravničarskim i nizinskim područjima Hrvatske, nasuprot tradicionalnoj orijentaciji na poljoprivredne djelatnosti, poticala industrijalizaciju gospodarstva i urbanizaciju društva. S demografskog stanovišta promjene su posebno vidljive kroz pad opće stope porasta broja stanovnika tijekom druge polovice 20. stoljeća, pojavu ukupne depopulacije u posljednjem međupopisju (1991.–2001.), pogoršanje prirodnoga kretanja, sve veće iseljavanje, nepovoljne promjene dobno-spolnog i ekonomskog sastava stanovništva, te kroz naglašeni ruralni egzodus, koji je uvjetovao pretjeranu koncentraciju stanovništva u manjem broju gradskih naselja, a time i prostornu populacijsku polarizaciju Istočne Hrvatske.

Jedna od bitnih oznaka suvremenog razvoja stanovništva Istočne Hrvatske, sa složenim uzročno-posljedičnim značajkama, je polarizirani populacijski razvoj, posebice između urbanih i ruralnih naselja/područja kraja. On je posljedica niza unutarnjih i vanjskih odrednica demografskog razvoja toga prostora tijekom 20. stoljeća, od kojih su mnoge remetile ili destabilizirale normalan i stabilan razvoj stanovništva. U tom smislu osobito valja apostrofirati utjecaje svjetskih ratnih sukoba i srbijanske agresije, snažne emigracije, bolesti, gospodarskih kriza, agrarnih reformi i s njima povezanih kolonizacija stanovništva, pada nataliteta, demografskog starenja itd. Tijekom druge polovice prošloga stoljeća dominantni činioci demografskog razvoja, uz spomenute, postaju i procesi ubrzane deagrarizacije i deruralizacije te snažne industrijalizacije i urbanizacije. Ti su procesi postali u posljednjim desetljećima prevladavajući dinamički, prostorni i strukturalni, kako demografski tako i društveno-gospodarski, procesi u Istočnoj Hrvatskoj.

Suvremeni razvoj stanovništva Istočne Hrvatske bitno je, dakle, opterećen izraženom prostornom populacijskom polarizacijom između urbanih (gradskih) i ruralnih (seoskih) naselja/područja u gotovo svim sastavnicama razvoja stanovništva, što otežava, pa i onemogućava, stabilan i prosperitetan društveno-gospodarski i regionalni razvoj toga kraja.

Predmet istraživanja u ovome prilogu su odabrana suvremena obilježja diferenciranog razvoja stanovništva Istočne Hrvatske na razini usporedbe urbanih i ruralnih naselja. Cilj istraživanja je prikazati temeljne značajke promjene broja i prostornog raz-

mještaja urbanoga i ruralnog stanovništva u razdoblju 1953.–2001. te analizirati tendencije u razvoju demografskih struktura – napose dobno-spolne i ekonomske strukture stanovništva, u razdoblju 1971.–2001. Svrha istraživanja je ustanoviti u kolikoj mjeri analizirani i prikazani procesi diferenciranoga demografskog razvoja u urbanim i ruralnim naseljima/područjima Istočne Hrvatske predstavljaju činilac remećenja ukupnoga demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja prostora.

Metodološka objašnjenja

Radi cjelovita razumijevanja iznesenih podataka nužno je objasniti četiri temeljna aspekta metodološkoga okvira ovoga istraživanja.

(1) Bitna pretpostavka analize diferenciranoga demografskog razvoja urbanih i ruralnih područja Istočne Hrvatske je pojmovno definiranje i metodološko izdvajanje skupine gradskih i seoskih naselja kao prostorne demografsko-statističke osnove ove analize. S obzirom da Istočna Hrvatska, prema svim popisima stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata, ima više od 800 samostalnih naselja, metodološki je opravdano iz ukupnog naseljskog skupa najprije izdvojiti gradska naselja, čime definiramo prostorni obuhvat urbanih područja toga kraja, dok – sukladno navedenome – sva ostala naselja možemo smatrati seoskim naseljima, koja čine veliko, razmjerno homogeno i kontinuirano ruralno područje Istočne Hrvatske. Međutim, postupak izdvajanja gradskih naselja nije odveć jednostavan metodološki zahvat, jer su se u popisima stanovništva u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata, kao i u odgovarajućim zakonskim rješenjima koja reguliraju problematiku klasifikacije naselja, primjenjivala različita mjerila za izdvajanje naselja, a sukladno tome i različita klasifikacija naselja s obzirom na njihov pretežiti gradski (urbani), mješoviti (manje ili više urbanizirani) ili seoski (ruralni) karakter. Tako su u popisima stanovništva 1961. i 1971. godine naselja Hrvatske diferencirana pomoću dviju varijabli (veličina naselja i udio nepoljoprivrednog stanovništva), pa su bile izdvojene tri osnovne kategorije naselja – gradska, mješovita i seoska (Vresk, 1992). Međutim, već u popisu stanovništva 1981. (neopravdano) je bio napušten taj kriterij, a umjesto njega gradska su naselja izdvajana temeljem upravnoga kriterija odnosno odgovarajuće odluke nadležne (tadašnje općinske) institucije, koja je gradskim naseljem mogla političkom odlukom proglasiti svako naselje, bez obzira na njegovu veličinu (broj stanovnika), stvarna urbana obilježja ili gradske funkcije. Isti postupak za izdvajanje gradskih naselja upotrebljen je i u popisu 1991. Zakonska rješenja o upravno-teritorijalnom ustrojstvu Republike Hrvatske iz 1992. i 1997. dodatno su zakomplicirala problematiku izdvajanja gradskih naselja. Naime, u sastav su pojedinih gradova, kao upravno-teritorijalnih cjelina, ulazila i izrazito ruralna naselja, a kriteriji za takav metodološki postupak široj su javnosti ostali do danas uglavnom nepoznati (Pokos, 2002).

Objektivna klasifikacija naselja u Hrvatskoj, odnosno izdvajanje gradskih i seoskih naselja, ne može se temeljiti isključivo na upravno-političkom kriteriju, nego se moraju primijeniti drugi, znanstveno utemeljeniji kriteriji i modeli. Jedan od najprihvatljivijih modela u analitičkom smislu je Vreskov model izdvajanja gradskih naselja iz 1983. M. Vresk je gradska naselja izdvojio primjenom četiriju varijabli – veličina naselja, udio poljoprivrednog stanovništva, udio domaćinstava bez poljoprivrednoga

gospodarstva te udio zaposlenih radnika danog naselja koji rade u samome mjestu. (Vresk, 1983). Nažalost, Vreskov model primjenjiv je zasad samo na rezultate popisa 1981. i 1991. Na razini naselja popisi stanovništva 1953. i 1961. daju podatke samo o broju stanovnika i udjelu poljoprivrednog stanovništva, dok su iz popisa 2001. u vrijeme pisanja ovoga rada na razini naselja nedostajali podaci o udjelu poljoprivrednog stanovništva, udjelu domaćinstava bez poljoprivrednoga gospodarstva i udjelu zaposlenih radnika.

Temeljem podataka o veličini naselja i udjelu poljoprivrednog stanovništva izdvajanje gradskih naselja na razini cijele Hrvatske u razdoblju 1953.–2001. načinio je N. Pokos (2002). On je model s dvjema varijablama, koji je bio primijenjen u popisima 1961. i 1971., donekle modificirao i prilagodio nastalim promjenama u demografskom razvoju, napose sociodemografskim obilježjima gradskih naselja, koje su ustanovljene navedenim popisima stanovništva. Osnovna je varijabla ostala, međutim, nepromijenjena – gradskim se naseljem može smatrati samo ono naselje u kojemu živi najmanje 2000 stanovnika,¹ s tek nekoliko iznimaka u kojima se poštivao povijesni razvoj i urbana tradicija nekih naselja u obalnom dijelu Hrvatske. Varijabla udjela poljoprivrednog stanovništva mijenjala se s obzirom na godinu popisa, a također i s obzirom na veličinu naseljskoga skupa. Tako je Pokos za Istočnu Hrvatsku u 1953. izdvojio dvanaest gradskih naselja, u 1961. šesnaest, u 1971. osamnaest, u 1981. 28, te u 1991. i 2001. po 34 gradska naselja.² Sukladno navedenome preostala naselja Istočne Hrvatske možemo smatrati seoskim naseljima.

(2) Odgovarajuće metodološke poteškoće u ovom istraživanju čini i problematika usporedbe rezultata pojedinih popisa stanovništva zbog promijenjenih popisnih kriterija. To se ponajviše odnosi na rezultate popisa 2001. Važno je naglasiti da se u suvremenim popisima – pojednostavljeno rečeno – primjenjuju dva osnovna kriterija popisivanja stanovništva: *kriterij de iure* ili stalnog stanovništva, pri kojemu se stalnim stanovništvom smatraju sve osobe koje u određenom naselju imaju svoje stalno prebivalište, bez obzira jesu li na tom prostoru zatečene u doba popisa ili nisu, i kriterij *de facto* ili prisutnog stanovništva, pri kojemu se stanovništvom određenog naselja smatraju samo one osobe koje su u njemu zatečene u doba popisa, bez obzira imaju li u tom naselju stalno prebivalište. Svi popisi stanovništva u Hrvatskoj od 1953. do 1991. rađeni su prema kriteriju stalnog (*de iure*) stanovništva, s tim da su u popisima 1971., 1981. i 1991. *unutar ukupnog stalnog stanovništva* izdvojena dva kontingenta: *stanov-*

¹ Pokos je gradskim naseljem smatrao i naselje s manje od dvije tisuće stanovnika, ako je ono u prethodnim popisima zadovoljavalo i taj kriterij. »Dakle, vladalo je pravilo da grad ne može izgubiti stečeni status zbog nedovoljnog broja stanovnika« (Pokos, 2002: 36).

² S obzirom da su u popisu 2001. nedostajali podaci o broju i udjelu poljoprivrednog stanovništva prema naseljima, Pokos je za tu godinu gradskim naseljima smatrao ista naselja koja je putem dviju varijabli izdvojio za 1991. Prema primijenjenom modelu za 1953. gradskim naseljima Istočne Hrvatske možemo smatrati: Đurđenovac, Našice, Belišće, Županju, Slatinu, Novu Gradišku, Đakovo, Požegu, Vukovar, Vinkovce, Slavonski Brod i Osijek, a 2001. naselja: Đurđenovac, Slatinu, Sibirj, Okučane, Mirkovce, Pleternicu, Cernu, Nuštar, Josipovac, Orahovicu, Bilje, Gunju, Otok, Dalj, Ivankovo, Borovo, Ilok, Višnjevac, Donji Miholjac, Dardu, Belišće, Tenje, Valpovo, Našice, Čepin, Beli Manastir, Županju, Novu Gradišku, Đakovo, Požegu, Vinkovce, Vukovar, Slavonski Brod i Osijek.

ništvo u zemlji (de facto ili prisutno stanovništvo) i stanovništvo u inozemstvu (radnici na privremenom radu i članovi njihovih obitelji).

Primjenom nove međunarodne popisne metodologije stanovništvom Hrvatske su se u popisu 2001. smatrale: (a) sve osobe koje imaju prebivalište u Hrvatskoj ali nisu odsutne iz Hrvatske duže od jedne godine; (b) osobe koje borave u Hrvatskoj duže od jedne godine ali bez prijavljenog prebivališta; (c) hrvatski građani, koje borave u inozemstvu duže od godine dana ali »imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u RH«. ³ Pitanje hrvatskih prognanika kao privremeno prisutnog stanovništva u konačnim je rezultatima popisa riješeno tako da su oni uključeni u ukupan broj stanovnika naselja (županije) stalnoga, tj. prijeratnog prebivališta, bez obzira na to jesu li se u trenutku popisa nalazili u tim naseljima (županijama) ili su još bili u progonstvu.

Valja odmah naglasiti da je zbog promijenjenih popisnih kriterija, ali i činjenice da definicija »prisutnog« stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. nije identična s definicijom toga stanovništva u popisu 2001. godine, ⁴ precizna usporedba rezultata popisa 2001. s prethodnim popisima stanovništva znatno otežana, a u mnogim slučajevima, pogotovo kod nekih strukturno-demografskih obilježja, i onemogućena. Stoga će usporedbe rezultata tih popisa, pa tako i u ovome prilogu, u znatnoj mjeri imati tek orijentacijsku vrijednost. Sve demografske strukture u popisima 1971., 1981. i 1991. obrađene su i publicirane na razini ukupnog stalnog stanovništva, što znači da one uključuju i strukture stanovništva popisanog u zemlji i strukture stanovništva popisanog u inozemstvu, i nisu zasebno obrađene i publicirane. Demografske strukture iz popisa 2001. također su dane samo za ukupan broj stanovnika koji uključuje i prisutno stanovništvo u zemlji i odsutno u inozemstvu, ako je u inozemstvu kraće od godine dana, ili duže, s tim da održava češće veze s domovinom. Zbog toga se međupopisna usporedba strukturno-demografskih značajki stanovništva Hrvatske imajući na umu samo njezinu orijentacijsku reprezentativnost može temeljiti isključivo na službeno objavljenim rezultatima navedenih popisa, bez obzira na metodološku (ne)usporedivost samog apsolutnog broja stanovnika.

(3) Treće metodološko objašnjenje odnosi se na dostupnu razinu nekih objavljenih podataka iz popisa 2001., a koji su bitni za ovu raščlambu. Naime, na razini naselja do konca 2002. dani su samo podaci o broju stanovnika te njihovoj dobno-spolnoj strukturi. Svi drugi podaci koji se tiču stanovništva objavljeni su samo na razini Hrvatske u cijelosti, te na razini županija, gradova i općina, ali ne i na razini naselja. To zapravo znači da međupopisnu analizu promjena u razvoju stanovništva Istočne Hrvatske na razini gradskih i seoskih naselja možemo dati samo za promjenu broja stanovnika, prostornog razmještaja stanovništva te dobno-spolne strukture. S obzirom da strukture prema ekonomskim obilježjima iz popisa 2001. još nisu dane na razini naselja, metodološki relativno korektnu usporedbu možemo dati samo zaključno sa 1991. godinom.

³ Više o metodologiji popisa 2001. vidjeti u: *Popis stanovništva 2001., Prvi rezultati po naseljima*, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb, svibanj 2001; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002.

⁴ Naime, u spomenutim se popisima nije uzimao vremenski kriterij od jedne godine za određivanje »prisutnosti« stanovništva.

(4) Kada govorimo o analizi ekonomskih obilježja stanovništva valja voditi računa i o činjenici da precizna raščlamba promjene broja i udjela poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske nije moguća. Naime, između popisa stanovništva 1971. i 1991. postoje znakovite razlike u popisnoj definiciji poljoprivrednog stanovništva, kao i u popisnom obuhvatu kategorije poljoprivrednog stanovništva. Primjerice, u popisu 1971. poljoprivredno su stanovništvo činile aktivne osobe u djelatnostima poljoprivrede, ribarstva i vodoprivrede (bez obzira na zanimanje) i od njih uzdržavane osobe. Drugim riječima, u tom su popisu u kategoriju poljoprivrednog stanovništva bile uključene i one osobe koje obavljaju nepoljoprivredna zanimanja, ali su zaposlene u gospodarskim poduzećima koja pripadaju poljoprivredi kao djelatnosti. Istodobno, u kategoriju poljoprivrednog stanovništva nisu bile uključene osobe s poljoprivrednim zanimanjem, ako su ga obavljale u nepoljoprivrednim djelatnostima. Već je popis stanovništva 1981. u pogledu popisnog obuhvata i definicije poljoprivrednog stanovništva donio bitne novine. Naime, u tom je popisu poljoprivrednim stanovništvom smatrano aktivno stanovništvo čije se zanimanje prema standardnoj klasifikaciji zanimanja nalazilo u vrsti poljoprivrednika ili ribara i radnika u lovu, kao i svo stanovništvo koje oni uzdržavaju. Osim potonjega, u popisu 1991. popisano je samo poljoprivredno stanovništvo u zemlji, bez radnika i članova njihovih obitelji koji su u trenutku popisa boravili (na radu) u inozemstvu. Dok je u rezultatima popisa 1971. struktura stanovništva prema aktivnosti (i drugim ekonomskim obilježjima) dana za ukupno stanovništvo, u rezultatima popisa 1991. ona je iskazana samo za stanovništvo u »zemlji«.

Regionalno-geografska izdvojenost Istočne Hrvatske

U prostorno-geografskom smislu Istočna Hrvatska obuhvaća istočno panonsko, pretežno ravničarsko kontinentsko krilo hrvatskoga državnog teritorija. Prema kriterijima uvjetno-homogene regionalizacije taj se prostor može diferencirati na: (1) pravi panonski prostor ili *Istočnohrvatsku ravnicu* i (2) prijelazni, peripanonski dio ili *Slavonski brdsko-kotlinski prostor*. Između tih dviju geografskih regija istočnohrvatskoga makroregionalnoga kompleksa postoje stanovite razlike u razvoju stanovništva, što je posljedica određene različitosti u prirodnim mogućnostima prostora za naseljavanje, ali i diferenciranoga povijesnog, političkog, društvenog i gospodarskog razvoja u proteklim razdobljima. Razlike u prirodno-geografskim značajkama između navedenih sastavnica Istočne Hrvatske (prva obuhvaća tipičan nizinski, a druga gorski prostor kraja) odlučujuće su utjecale na razvoj stanovništva i njezinu današnju sliku naseljenosti.

S motrišta nodalno-funkcionalne organizacije prostora Istočnu Hrvatsku u makroregionalnom smislu čini Osječka makroregija, kao jedna od četiriju nodalno-funkcionalnih makroregionalnih sastavnica Hrvatske⁵, dok se na nižem stupnju organizacije

⁵ Uz Osječku makroregiju, nodalno-funkcionalnu organizaciju Hrvatske čine još Zagrebačka, Splitska i Riječka makroregija. Navedene se makroregije po prilici poklapaju s prostornim obuhvatom Istočne Hrvatske, Središnje Hrvatske, Sjevernohrvatskog primorja i Južnohrvatskog primorja, kao uvjetno-homogenih sastavnica državnoga teritorija. Jedino Gorska Hrvatska nema izraženog nodalno-funkcionalnog makroregionalnog središta. Stoga se u toj uvjetnohomogenoj makroregionalnoj sastavnici Hrvatske prožimaju i preklapaju areali nodalno-funkcionalnih utjecaja Središnje Hrvatske te Južnohrvatskog i Sjevernohrvatskog primorja.

u njoj prelamaju i prožimaju utjecaji stvarnih i potencijalnih regionalnih i subregionalnih središta – Osijeka, Slavonskog Broda, Požege, Vinkovaca, Vukovara, Đakova, Našica itd. Do konca 1992. Istočna je Hrvatska u upravno-teritorijalnom smislu bila podijeljena na četrnaest općina – Beli Manastir, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek, Požega, Slavonski Brod, Slatina, Valpovo, Vinkovci, Vukovar i Županja. Uspostavom županijskoga teritorijalnog ustroja u Republici Hrvatskoj (koncem 1992.) te ukidanjem dotadašnjih općina Istočna Hrvatska je podijeljena između Vukovarsko-srijemske, Osječko-baranjske i Brodsko-posavske županije, koje u cijelosti ulaze u prostor Istočne Hrvatske, te između Požeško-slavonske i Virovitičko-podravске županije, koje većim dijelom participiraju u istočnohrvatskom prostoru.⁶ Tako prostorno definirana Istočna Hrvatska prostire se na 11.090 četvornih kilometara ili 19,6% kopnenoga teritorija Republike Hrvatske. Površinom najveći je prostorni obuhvat Osječko-baranjske županije sa 4149 četvornih kilometara (37,4%); slijede Vukovarsko-srijemska (2441 četvorni kilometar ili 22,0%) i Brodsko-posavska županija (2027 četvornih kilometara ili 18,3%). Najmanje površine obuhvaćaju dijelovi Virovitičko-podravске i Požeško-slavonske županije (zajedno 2473 četvorna kilometra ili 22,3%).

Tendencije u kretanju broja i razmještaju stanovništva 1953.–2001.

Između 1953. i 2001. ukupan broj stanovnika Istočne Hrvatske porastao je za 12,1%. Najintenzivniji je demografski rast zabilježen u međupopisnom razdoblju 1953.–1961. (9,9%) na što je, potaknuta snažnom industrijalizacijom kraja, djelovala mnogobrojna, kako agrarno-reformska, tako i gospodarska imigracija. Tomu valja pridružiti i razmjerno visoke stope prirodnoga prirasta, kao posljedicu poslijeratnoga kompenzacijskog razdoblja povećanog nataliteta nakon Drugoga svjetskog rata. Od 1961. započinje, međutim, slabljenje stope porasta stanovništva. Tako je ukupan porast stanovništva Istočne Hrvatske između 1961. i 1971. iznosio 6,5%, u razdoblju 1971.–1981. – 1,1%, a u razdoblju 1981.–1991. – 2,8%.⁷ Posljednji popis stanovništva 2001. ustanovio je prvi put nakon Drugoga svjetskog rata međupopisno smanjenje broja stanovnika (ukupnu depopulaciju) Istočne Hrvatske od 7,9%. Štoviše, popis 2001. pokazao je pad stanovništva Istočne Hrvatske i u odnosu na 1971., i to za 4,3%.

Najznačajniji činilac kretanja broja stanovnika Istočne Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata (a tako je bilo i ranije) su migracijski procesi, pri čemu do konca šezdesetih godina prevladavaju useljavanja, a od početka sedamdesetih iseljavanja stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1983). Migracijski su procesi bitno inducirali ukupna demografska kretanja u cijelom istočnohrvatskom prostoru, ali su i važnom odrednicom diferenciranoga demografskog razvoja između gradskih/urbanih i seoskih/ruralnih na-

⁶ Iz Virovitičko-podravске županije sastavnicama Istočne Hrvatske možemo smatrati gradove Orahovicu i Slatinu te općine Zdenci, Čačinci, Crnac, Čadavica, Mikleuš, Nova Bukovica, Sopje i Voćin. Dijelovi Požeško-slavonske županije koji participiraju u Istočnoj Hrvatskoj su gradovi Pleternica i Požega te općine Kutjevo, Velika, Brestovac, Čaglin, Jakšić i Kaptol.

⁷ Nešto izraženiji porast broja stanovnika Istočne Hrvatske u razdoblju 1981.–1991. u odnosu na prethodna dva desetljeća najvjerojatnije je posljedica potpunijeg popisivanja stanovništva Hrvatske u inozemstvu (radnici i članovi njihovih obitelji) 1991. nego što je to bio slučaj u popisima 1981. i 1971.

selja/područja kraja. Pritom posebno valja apostrofirati useljavanja stanovništva povezana s agrarnom reformom tijekom druge polovice četrdesetih godina, zatim doseljavanja u sklopu migracija poljoprivredne radne snage polovicom prošloga stoljeća, te useljavanja radne snage potaknuta rastućom i ubrzanom industrijalizacijom kraja. U tom se smislu osobito bosanskohercegovački prostor pokazao izdašnim vrelom mnogobrojnih useljeničkih struja u Istočnu Hrvatsku (Sić, 1968). Agrarna preseljenja u Istočnu Hrvatsku slabe pedesetih godina usporedo s jačanjem razvoja industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti, koje – osim doseljavanjem radne snage izvan istočnohrvatskog prostora – rezultiraju i pojavom unutarnje preraspodjele stanovništva, tj. migracija selo – grad (Vresk, 1988).

Na pad broja stanovnika između 1991. i 2001., uz jačanje selektivnog iseljavanja zbog gospodarskih razloga i socijalno-egzistencijalne nesigurnosti, pada nataliteta, demografskog starenja i ruralnog egzodusa, u velikoj su mjeri utjecale i negativne posljedice srbijanske oružane agresije i Domovinskog rata, i to u domeni ratnog mortaliteta, depresiranog nataliteta i migracijskih gubitaka (iseljavanja zbog rata). Tim općim činiocima demografskog regresa Istočne Hrvatske u posljednjemu međupopisju valja pridružiti i neke specifične odrednice, među kojima se dugotrajnošću ističe neadekvatna politika regionalnoga i gospodarskog razvoja, koja je kontinuirano sputavala razvoj djelatnosti (primjerice poljoprivrede) čije sirovinsko izvorište predstavljaju autohtoni prirodni resursi, a poticala prebrzu, ponekad i stihijsku, industrijalizaciju gospodarstva i tercijarizaciju društva.

Prema popisu 2001. u 850-ak samostalnih naselja u Istočnoj Hrvatskoj živjelo je ukupno 821.629 stanovnika ili 18,5% stanovništva Hrvatske. Prosječna opća gustoća naseljenosti iznosi 74,1 stanovnika na četvorni kilometar, što znači da je Istočna Hrvatska nešto rjeđe naseljen prostor u odnosu na Hrvatsku u cijelosti.⁸ Međutim, unutar kraja postoje stanovite razlike s obzirom na gustoću naseljenosti i razmještaj stanovništva. U odnosu na istočnohrvatski prosjek, iznadprosječnu gustoću naseljenosti imaju Osječko-baranjska (79,7), Vukovarsko-srijemska (83,9) i Brodsko-posavska županija (87,2); štoviše, sve tri županije su gušće naseljene i u odnosu na ukupni hrvatski prosjek. Zajedno, u njima je na 8617 četvornih kilometara 2001. živjelo 712.039 stanovnika, što predstavlja gustoću naseljenosti od 82,6 stanovnika na četvorni kilometar površine. Nasuprot njima, u dijelovima Virovitičko-podravske i Požeško-slavonske županije koji ulaze u sastav Istočne Hrvatske, gustoća naseljenosti je gotovo upola manja – 44,3 stanovnika na četvorni kilometar. Još su izraženije razlike između županija s obzirom na razmještaj/koncentraciju stanovništva. Prema udjelu u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske dominira Osječko-baranjska županija (40,2%). Slijede Vukovarsko-srijemska (24,9%) i Brodsko-posavska županija (21,5%). U tim trima županijama, koje obuhvaćaju 77,7% teritorija kraja, živjelo je, prema popisu 2001. čak 86,7% stanovništva Istočne Hrvatske. S druge pak strane, stanovništvo dijelova Virovitičko-podravske i Požeško-slavonske županije činilo je svega 13,3% ukupnog stanovništva istočnohrvatskoga prostora.

⁸ Prema konačnim rezultatima popisa stanovništva 2001. godine opća gustoća naseljenosti za cijelu Hrvatsku iznosi 78,5 stanovnika na četvorni kilometar površine.

Raščlamba kretanja broja stanovnika između urbanih i ruralnih naselja Istočne Hrvatske u razdoblju 1953.–2001. pokazuje da to područje u cjelini karakterizira izrazito diferencirana dinamika. Prema rezultatima popisa 1953. u seoskim je naseljima Istočne Hrvatske živjelo 568.085 stanovnika. Do popisa 2001. broj seoskog stanovništva je smanjen na 394.416, što znači da je ukupna depopulacija stanovništva seoskih naselja u cjelokupnome promatranom razdoblju iznosila čak 30,6%. U istom je razdoblju broj stanovnika u gradskim naseljima porastao sa 165.105 na 427.213 ili za 158,8 posto. Drugim riječima, ruralna naselja/područja Istočne Hrvatske tijekom druge polovice 20. stoljeća karakterizira vrlo intenzivan demografski regres, dok urbana naselja/područja označava snažan populacijski rast. Tako diferencirano kretanje broja stanovnika posljedica je različitog demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja u gradskim i seoskim naseljima, što zorno prikazuje analiza promjene broja stanovnika po međupopisnim razdobljima.

Najintenzivnija depopulacija ruralnih područja Istočne Hrvatske zabilježena je između 1971. i 1981. Demografski je pad u tih deset godina iznosio 15,3%. To je razdoblje naj snažnije industrijalizacije i najbržeg napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti. Deagrarizirani viškovi poljoprivrednog stanovništva napustili su i selo kao prebivalište (deruralizacija), naselivši se pritom u gradskim ili prigradskim naseljima Istočne Hrvatske, ili iselivši u druga hrvatska područja (osobito Zagreb i okolice), odnosno u inozemstvo. Premda se i nakon 1981. deruralizacija Istočne Hrvatske nastavila, ona više nije tako dinamična kao prije osamdesetih godina. Tako je između 1981. i 1991. broj stanovnika u seoskim naseljima toga područja smanjen za 7,9%, a između 1991. i 2001. za 8,2%. Ako isključimo činjenicu da je depopulacija istočno-hrvatskog rurisa tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja jednim dijelom posljedica ratnih migracija zbog ratne agresije na Hrvatsku (prognaništvo/iseljništvo), onda razloge pada stope deruralizacije valja tražiti u smanjenom potencijalnom emigracijskom kontingentu seoskog stanovništva. Naime, emigracijska osnovica deagrariiranog seoskog stanovništva spustila se gotovo na donju granicu. Sve nepovoljnija dobna struktura ruralnog stanovništva – kao što će se u nastavku vidjeti – neosporno ukazuje na činjenicu da sa sela više nema tko odlaziti, jer u njemu ostaju najvećma stara i samačka domaćinstva, koja nemaju ni mogućnosti ni želje za odlaskom.

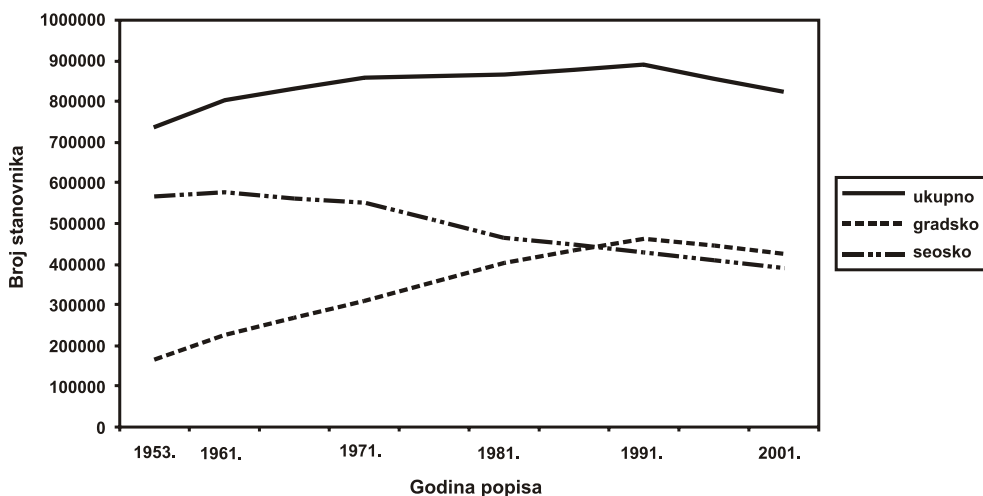
Tablica 1: Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1953.–2001.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Verižni indeks	Gradsko stanovništvo	Verižni indeks	Seosko stanovništvo	Verižni indeks
1953.	733.190	-	165.105	-	568.085	-
1961.	805.421	109,9	227.778	138,0	577.643	101,7
1971.	858.136	106,5	307.672	135,1	550.464	95,3
1981.	867.646	101,1	401.223	130,4	466.423	84,7
1991.	892.035	102,8	462.466	115,3	429.569	92,1
2001.	821.629	92,1	427.213	92,4	394.416	91,8
2001./1953.	-	112,1	-	258,8	-	69,4

Izvori: Korenčić, M., *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb, 1979; Popis stanovništva 1981., *Stanovništvo po općinama i zajednicama općina*, Dokumentacija 501, RZSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva 1991., *Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima*, Dokumentacija 991, DZSRH, Zagreb, 1996.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Promatramo li proces deruralizacije Istočne Hrvatske prema prostornom kriteriju uočavamo da su između 1953. i 2001. najveće smanjenje stanovništva imala ruralna naselja u dijelu Virovitičko-podravске županije kojega smo uključili u istočnohrvatski prostorni kompleks. Naime, u tom je području seosko stanovništvo ukupno depopuliralo za 58,5%. Razloge tako visoke stope depopulacije valja tražiti prije svega u skromnijim prirodnim uvjetima za poljoprivrednu djelatnost, razmjerno slaboj infrastrukturnoj i socijalnoj povezanosti seoskih naselja s gradovima kao žarištima industrijalizacije, što je ograničilo ili onemogućilo dnevnu pokretljivost stanovništva, ali i u jakom iseljavanju i slaboj prirodnoj dinamici stanovništva. Iza Virovitičko-podravске županije po padu broja stanovnika slijede seoska naselja u Osječko-baranjskoj (37,5%) i Vukovarsko-srijemskoj županiji (28,7%). Najmanju depopulaciju seoskog stanovništva imali su dijelovi Požeško-slavonske županije koje smatramo dijelom Istočne Hrvatske i Brodsko-posavska županija. Kod prve je demografski regres ruralnog stanovništva iznosio 17,7%, a kod druge 11,4%.

Slika 1: Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske 1953.–2001.

Najintenzivniji demografski rast gradska naselja Istočne Hrvatske bilježe između 1953. i 1981. U navedenom je razdoblju stanovništvo gradskih naselja poraslo za čak 143,0%. Navedeni porast svojim je najvećim dijelom posljedica migracija selo – grad (ruralni egodus), ali i migracija radne snage uslijed dinamičnog industrijskog razvoja. Između 1953. i 1961. ukupan porast stanovništva gradskih naselja kraja iznosio je 38,0%, između 1961. i 1971. 35,1% te između 1971. i 1981. 30,4%.

Urbanobazirana industrijalizacija je potaknula urbanizaciju Istočne Hrvatske, izraženu kroz porast broja gradskih naselja, porast njihove veličine (broja stanovnika), prostorno širenje gradskih naselja, ali i širenje gradskog načina života, što je dovelo do preobrazbe okolnih, seoskih naselja u smislu njihove veće ili manje urbaniziranosti.

Nakon 1981. urbanizacija Istočne Hrvatske, mjerena stopom (po)rasta gradskog stanovništva, značajno je usporena. Demografski rast gradskih naselja između 1981. i 1991. (15,3%) gotovo je prepolovljen u odnosu na prethodno razdoblje. Posljedica je to bitno manjeg priljeva stanovništva iz seoskih naselja, manje imigracije iz drugih područja te slabljenja prirodnoga kretanja, osobito nataliteta. Društveno-gospodarska kriza u osamdesetim godinama inducirala je pad obujma imigracijskoga kontingenta u gradska naselja. Osim toga, porast ukupnog gradskog stanovništva rezultat je intenzivnijeg demografskog rasta samo u pojedinim gradovima.

Prosječni godišnji demografski regres ruralnih naselja iznosio je između 1953. i 2001. godine 3618 stanovnika, dok je istodobno prosječni godišnji demografski rast u gradskim naseljima iznosio 5461 stanovnik. Stopa deruralizacije⁹ iznosila je u razdoblju 1953.–2001. godine –0,6%, dok je stopa urbanizacije¹⁰ u istom razdoblju iznosila 2,3%. Drugim riječima, snažan porast broja gradskog stanovništva nije isključivo rezultat ruralnog egzodusa, nego i jake imigracije, koja je nakon agrarnoreformskih kolonizacijskih procesa, tijekom druge polovice četrdesetih godina, koji su ponajprije bili usmjereni prema istočnohrvatskom rurusu, bila ponajviše orijentirana prema gradovima i nekim prigradskim naseljima koji su bili nositelji procesa industrijalizacije gospodarstva i modernizacije društva. Od šezdesetih godina selo prestaje biti odredištem i postaje najvažnijem ishodištem migracijskih procesa, sa svim dalekosežnim demografskim, društvenim, gospodarskim, socijalnim i kulturološkim posljedicama.

Promjene u kretanju gradskoga i seoskog stanovništva označile su istodobno promjene u udjelu gradskog i seoskog u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske. Tako je od 1953. udio seoskog stanovništva smanjen sa 77,5% na 71,7% u 1961., na 64,1% u 1971., na 53,8% u 1981., na 48,2% u 1991., te na 48,0% u 2001. Istodobno je udio gradskoga u ukupnome stanovništvu Istočne Hrvatske rastao od 22,5% (1953.), na 28,3% (1961.), 35,9% (1971.), 46,2% (1981.), 51,8% (1991.) te 52,0% (2001.).

Unatoč sve značajnijoj koncentraciji stanovništva u gradskim naseljima, Istočna Hrvatska je, prema broju i udjelu seoskog stanovništva, zadržala ipak više ruralnih obilježja u odnosu na Hrvatsku u cijelosti, kao i u odnosu na druga hrvatska makroregionalna područja. Jedino je Gorska Hrvatska, prema popisu 2001., imala udio seoskoga u ukupnome stanovništvu veći od Istočne Hrvatske (približno 65,0%) (Pokos, 2002).

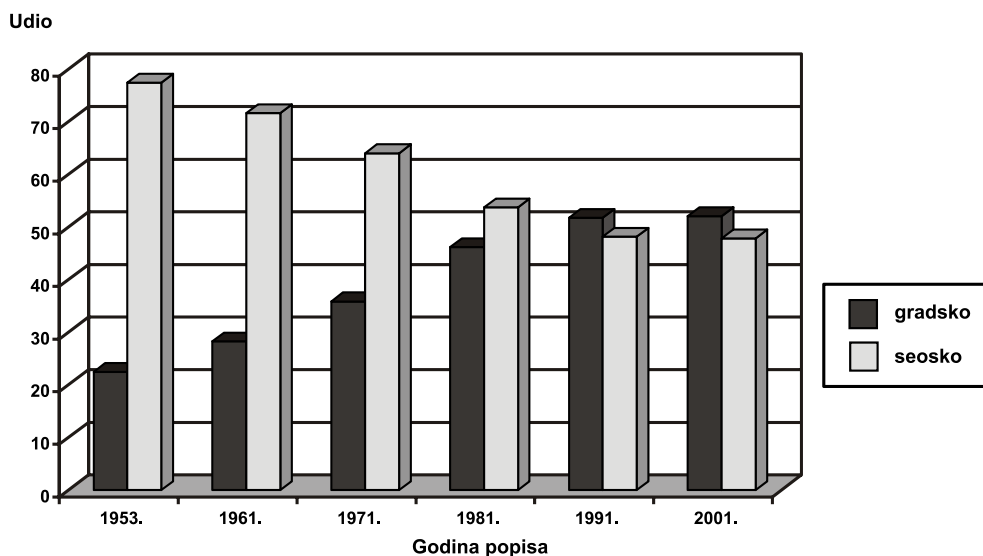
Pokazatelji promjene udjela gradskog i seoskog u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske potvrda su naglašenog prostornog prerasporeda stanovništva unutar toga područja. Popis iz 2001. pokazuje nam da u svega 4% (gradskih) naselja Istočne Hrvatske živi više od polovice njezina stanovništva. U preostalih 96% (seoskih) naselja živi samo 48% stanovništva kraja. Drugim riječima, većina stanovništva Istočne Hrvatske koncentrirana je u urbanim područjima, koja u prostornom smislu obuhvaćaju vrlo malen dio istočnohrvatskog teritorija, što znači da su ruralna područja razmjerno slabo i rijetko naseljena, s izrazito nepovoljnom tendencijom daljnjeg demografskog pražnjenja. Ako bismo izdvojenim gradskim naseljima priključili i njihova prigradska, a rural-

⁹ Riječ je o stopi prosječne godišnje apsolutne promjene broja stanovnika u seoskim naseljima.

¹⁰ Radi se o stopi prosječne godišnje apsolutne promjene broja stanovnika u gradskim naseljima.

na naselja, s kojima se nalaze u funkcionalnoj, pa i fizionomskoj povezanosti, onda bi demografsko pražnjenje i relativna demografska pustoš ruralnih područja Istočne Hrvatske bili još izraženiji.

Slika 2: Promjene udjela gradskog i seoskog u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske 1953.–2001.

Tendencije u razvoju dobno-spolne strukture stanovništva 1971.–2001.

Dobno-spolna struktura stanovništva je činilac, ali i funkcija prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva. Ona se s ukupnom demografskom dinamikom nalazi u složenom uzročno-posljedičnom odnosu kojega karakterizira međusobna uvjetovanost i prožetost. Drugim riječima, dobno-spolni sastav stanovništva je odraz/pokazatelj, ali i činilac demografskog razvoja na nekom prostoru.

Negativni demoreprodukcijski trendovi (pogotovo pad nataliteta), slabljenje imigracijskih struja te pojačano iseljavanje radno i reprodukcijски najsposobnijih dobnih skupina, doveli su u zadnja tri desetljeća do značajnog pogoršanja dobno-spolne slike stanovništva Istočne Hrvatske. Suvremene tendencije u dobno-spolnom sastavu toga područja najsazetije je moguće definirati kroz: (1) pad broja i udjela mladoga te (2) porast broja i udjela staroga u ukupnome stanovništvu, što se u demografskoj teoriji naziva i procesom demografskog starenja. Tako je između 1971. i 2001. koeficijent mladosti (udio stanovništva do 19 godina starosti) smanjen sa 34,6 na 25,8, a koeficijent starosti (udio stanovništva starijeg od 60 godina) povećan sa 13,4 na 20,8.

Porast indeksa starenja, koji je 1971. iznosio 38,7, a 2001. godine 80,8 starih na 100 mladih stanovnika Istočne Hrvatske, nedvojbeno upućuje na činjenicu da je proces

demografskog starenja istočnohrvatskog stanovništva u punom zamahu, što inducira daljnje negativne posljedice po ukupan demografski razvoj prostora. Naime, dobno-spolna struktura bitna je za formiranje dvaju ključnih kontingenata stanovništva – kontingenta stanovništva potrebnog za reprodukciju (fertilni kontingent) i kontingenta stanovništva iz kojega se crpi radna snaga (radni kontingent). Poremećaji u razvoju tih kontingenata impliciraju nepovoljne tendencije u prirodnom kretanju stanovništva te oblikovanju ekonomske aktivnosti populacije. Padom broja i udjela mladih u ukupnom stanovništvu smanjuje se priljev stanovništva u radno i vitalno najsposobnije dobne skupine (od 20 do 40 godina starosti), čime se sužava demografska osnovica reprodukcije i radne snage, što dovodi do starenja fertilnoga i radnoga kontingenta. Time se izaziva novi pad nataliteta, ubrzava demografsko starenje te dolazi i do pada opće stope aktivnosti, a time slabe i demografski odnosno društveno-gospodarski razvojni potencijali kraja. Porastom broja i udjela starih blago raste stopa mortaliteta (povećava se obujam onih kohorta stanovništva koje imaju veći rizik smrtnosti), ali se bitno povećava potrebna skrb u zdravstvenom, socijalnom i mirovinskom zbrinjavanju starog stanovništva.

Tablica 2: Odabrani pokazatelji dobno-spolne strukture ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske 1971.

Pokazatelji	Ukupno stanovništvo	Gradsko stanovništvo	Seosko stanovništvo	Ukupno stanovništvo
Koef. maskuliniteta	92,4	89,2	94,3	92,4
Koef. feminiteta	108,2	112,2	106,1	108,2
Koef. mladosti	34,6	33,1	35,4	34,6
Koef. starosti	13,4	11,0	14,7	13,4
Indeks starenja	38,7	33,4	41,5	38,7
Indeks starenja muškog stan.	31,4	26,0	34,1	31,4
Indeks starenja ženskog stan.	46,3	40,8	49,5	46,3
Specif. koef. mladog stanovništva	96,6	99,2	95,3	96,6
Specif. koef. zrelog stanovništva	108,5	113,1	105,8	108,5
Specif. koef. starog stanovništva	142,4	155,6	138,1	142,4
Predfertilni kont. ženskog stan. (%)	23,8	22,0	24,8	23,8
Fertilni kont. ženskog stan. (%)	51,4	56,1	48,7	51,4
Postfertilni kont. ženskog stan. (%)	24,4	20,9	26,4	24,4
Pregradni kontingent (%)	25,2	23,6	26,0	25,2
Radni kontingent (%)	65,7	68,3	64,3	65,7
Postradni kontingent (%)	8,7	7,2	9,5	8,7
Koef. ukupne dobne ovisnosti	51,5	45,1	55,2	51,5
Koef. dobne ovisnosti mladih	38,3	34,6	40,5	38,3
Koef. dobne ovisnosti starih	13,2	10,5	14,7	13,2

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.

U tom su kontekstu osobito zabrinjavajuće tendencije u oblikovanju radnoga kontingenta istočnohrvatskog stanovništva. Udio stanovništva u pregradnoj dobi (do 14

godina starosti) smanjen je između 1971. i 2001. sa 25,2 na 18,7%. Udio radnoga kontingenta (od 15 do 64 godine) blago je u promatranom razdoblju porastao (sa 65,7 na 65,9%). Međutim, u proteklih je trideset godina udio postradnoga kontingenta (65 godina starosti i više) povećan sa 8,7 na čak 15,1%, tj. gotovo se udvostručio! Znamo li da je i unutar radnoga kontingenta proces demografskog starenja prilično odmakao, nemamo razloga sumnjati da će Istočna Hrvatska vrlo brzo biti suočena s manjkom vlastite radne snage, jer se značajno smanjuje priljev stanovništva u radnu dob, koja predstavlja demografski resurs formiranja radno aktivnog stanovništva ili radne snage. Tu tvrdnju možemo potkrijepiti i nekim pokazateljima reprodukcije radnoga kontingenta stanovništva. Naime, između 1971. i 2001. koeficijent ulaska u radnu dob smanjen je sa 13,7 na 10,0, uz istodobno povećanje koeficijenta izlaska iz radne dobi sa 7,2 na 8,8. Koeficijent zamjene (razlika između apsolutne vrijednosti priljeva u radnu dob i odljeva iz radne dobi) smanjen je sa 191,0 (1971.) na 114,5 (2001.). Drugim riječima, tendencija pada koeficijenta zamjene upućuje na sve manji demografski pritisak mladih naraštaja na zapošljavanje, što implicira opadajuću reprodukciju radnoga kontingenta, tj. smanjenje potencijalnog obujma radne snage (aktivnog stanovništva) u narednom razdoblju.

Tablica 3: Odabrani pokazatelji dobno-spolne strukture ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske 2001.

Pokazatelji	Ukupno stanovništvo	Gradsko stanovništvo	Seosko stanovništvo	Ukupno stanovništvo
Koef. maskuliniteta	93,0	90,4	95,9	93,0
Koef. feminiteta	107,5	110,6	104,3	107,5
Koef. mladosti	25,8	25,0	26,6	25,8
Koef. starosti	20,8	19,4	22,4	20,8
Indeks starenja	80,8	77,7	84,0	80,8
Indeks starenja muškog stan.	60,8	59,7	61,9	60,8
Indeks starenja ženskog stan.	102,0	96,5	107,7	102,0
Specif. koef. mladog stanovništva	94,5	95,8	93,2	94,5
Specif. koef. zrelog stanovništva	98,4	102,4	94,0	98,4
Specif. koef. starog stanovništva	158,6	154,9	162,2	158,6
Predfertilni kont. ženskog stan. (%)	17,5	16,7	18,4	17,5
Fertilni kont. ženskog stan. (%)	46,3	48,5	43,9	46,3
Postfertilni kont. ženskog stan. (%)	35,7	33,1	38,7	35,7
Predradni kontingent (%)	18,7	17,9	19,5	18,7
Radni kontingent (%)	65,9	67,7	63,8	65,9
Postradni kontingent (%)	15,1	13,8	16,5	15,1
Koef. ukupne dobne ovisnosti	51,2	46,8	56,4	51,2
Koef. dobne ovisnosti mladih	28,4	26,5	30,6	28,4
Koef. dobne ovisnosti starih	22,9	20,3	25,8	22,9

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Treći nepovoljni trend u razvoju dobno-spolne strukture stanovništva Istočne Hrvatske sastavnicom je razvoja fertilnih kontingenata, napose kontingenata ženskog

stanovništva, jer su oni najvažnijom demografskom osnovicom dinamike nataliteta (fertiliteta). Rezultati popisa 1971. i 2001. upućuju nas na tendenciju pada udjela pred-fertilnog (do 14 godina starosti) i fertilnog (od 15 do 49 godina starosti), a porasta udjela postfertilnoga kontingenta u ukupnom ženskom stanovništvu Istočne Hrvatske. U promatranom razdoblju udio predfertilnoga kontingenta smanjen je sa 23,8 na 17,5%, a fertilnoga kontingenta sa 51,4 na 46,3%, dok je udio postfertilnoga kontingenta povećan sa 24,4 na 35,7%. Očito se sve više sužava demoreprodukcijska osnovica prirodne dinamike stanovništva Istočne Hrvatske. U tom smislu nije toliko zabrinjavajući trend pada udjela fertilnoga kontingenta, koliko drastično smanjenje udjela predfertilnoga kontingenta u ukupnom ženskom stanovništvu, jer on izravno inducira daljnje jačanje naraštajne depopulacije i smanjivanje obujma potencijalnoga kontingenta reprodukcije istočnohrvatskog stanovništva.

Činioci nepovoljnih kretanja u dobnoj slici naseljenosti Istočne Hrvatske (ratni gubici tijekom dvaju svjetskih ratova i Domovinskog rata, selektivno iseljavanje, pad nataliteta) utjecali su i na pogoršanje značajki spolne strukture stanovništva. U tom smislu osobito valja apostrofirati diferencijalni mortalitet muškog stanovništva tijekom ratnih sukoba te diferencijalnu emigraciju prema spolu. Drugim riječima, u ratnim sukobima su više pogibali muškarci, kao što je i muško stanovništvo u prosjeku više sudjelovalo u iseljničkim strujama iz Istočne Hrvatske. Poremećenost spolne strukture stanovništva toga područja ne uočava se toliko na razini ukupnog stanovništva. Štoviše, odgovarajuća prevlast ženskoga nad muškim stanovništvom uobičajena je demografska pojava, jer je posljedica diferencijalnog mortaliteta muškog stanovništva. Promjena (pad) koeficijenta feminiteta između 1971. i 2001. (sa 108,2 na 107,5) pokazuje opću tendenciju ujednačavanja udjela muškoga i ženskog stanovništva. Uravnoteženje spolne strukture je proces koji je nakon Drugoga svjetskog rata zahvatio sve europske zemlje, pa ni Hrvatska nije iznimka. Međutim, pravi razmjeri poremećaja u spolnoj slici naziru se analizom specifičnih koeficijenata feminiteta prema velikim dobnim skupinama. Dok je izražena prevlast muškoga nad ženskim stanovništvom u mladim dobnim skupinama (do 19 godina starosti) razumljiva posljedica diferencijalnog nataliteta muškaraca, jer se u prosjeku od 5 do 6% rađa više muške od ženske djece, dotle promjena odnosa ženskoga i muškog stanovništva u zrelih (20–59 godina starosti) te izrazita prevlast ženskog stanovništva u starim dobnim skupinama (60 godina i više) upućuje na složenije uzroke i teže posljedice procesa u razvoju spolne slike naseljenosti. Podatak da je specifični koeficijent feminiteta u zrelih dobnim skupinama između 1971. i 2001. smanjen sa 108,5 na 98,4 pokazuje nam promjenu selektivnosti migracija prema spolu. Dok su prije tridesetak i više godina u Istočnoj Hrvatskoj još bile snažne imigracijske struje pretežito muškog stanovništva u dobi između 20 i 40 godina starosti – bez obzira je li se radilo o useljavanju radne snage u gradove privučene ubrzanom industrijalizacijom ili o agrarnoreformskim kolonizacijskim procesima u ruralna područja kraja – posljednjih su desetljeća bitno ojačale iseljničke struje s većinskim udjelom ženskog stanovništva, koje je privučeno razvojem tercijarno-kvartarnog sektora gospodarstva (uprava, školstvo, turizam, ugostiteljstvo i sl.) u drugim hrvatskim područjima. Osim toga, početkom 21. stoljeća u zrele dobne kontingente ušli su nešto mnogobrojniji naraštaji muškog stanovništva rođeni u poslijeratnom kompenzacijskom

razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Izraziti debalans između muškaraca i žena u starim dobnim skupinama – koeficijent feminiteta stanovništva starijeg od 60 godina iznosio je 1971. 142,4, a 2001. 158,6 – posljedica je diferencijalnog (višeg ratnog) mortaliteta muškog stanovništva dobnih skupina između 20 i 40 godina života tijekom ratnih sukoba, uključujući i Domovinski rat. Ti se krnji naraštaji s obzirom na spol danas nalaze u starim dobnim kohortama.

Razlike u dobnospolnom sastavu gradskoga i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske poseban su demografski problem koji je – dakako – karakterističan i za cjelokupni hrvatski prostor. Drugim riječima, jedna od temeljnih diferencijalnih strukturnih značajki stanovništva gradskih i seoskih naselja upravo je različitost dobnospolnog sastava stanovništva, pri čemu je – u cjelini uzevši – gradsko stanovništvo, ponajprije zbog migracija selo – grad, mlađe od seoskoga (Friganović, 1988).

Diferenciranost obilježja dobnospolnog sastava stanovništva između gradskih i seoskih naselja Istočne Hrvatske posljedica je naglašenih razlika u ukupnom razvoju stanovništva koje su, pak, rezultanta kauzalnih utjecaja i prožimanja dosadašnjeg i suvremenog demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja, pri čemu osobito valja apostrofirati odgovarajuće utjecaje procesa industrijalizacije, deagrarizacije, deruralizacije i urbanizacije. U cjelini uzevši, gradska naselja/područja Istočne Hrvatske imaju povoljniji dobnospolni sastav stanovništva, premda su i gradovi i sela toga područja duboko zahvaćeni demografskim starenjem kao jednim od najznačajnijih suvremenih činilaca remećenja razvoja stanovništva. Starenje seoskog stanovništva je brže i intenzivnije nego gradskoga, što je posljedica različite dinamike većine odrednica i sastavnica demografskog razvoja. U tom smislu nužno je za gradska naselja istaknuti pozitivan utjecaj imigracije radno i vitalno najsposobnijih dobnih skupina, kao i pozitivnija prirodna kretanja u odnosu na istočnohrvatsko selo. S druge su strane seoska naselja izvorisem kontinuiranih i mnogobrojnih emigracijskih struja, kao i negativnih kretanja u demoreprodukciji, što je u značajnoj mjeri okljaštrilo dobnospolnu sliku njezina stanovništva.

Još početkom osamdesetih godina ustanovljeno je da su seoska naselja u Hrvatskoj postala »izrazito depresivni demografski prostor« (Friganović, 1985: 6), te da se već tada dobn slika seoskog stanovništva nalazila vrlo blizu kritičnog praga ostarjelosti (Friganović, 1980/81). Slična tvrdnja vrijedi i za istočnohrvatsko selo, premda je ono u odnosu na druga hrvatska seoska područja dugo zadržalo razmjerno pozitivnija demografska obilježja, koja su posljedica vrlo snažnog agrarnoreformskog useljavanja/kolonizacije tijekom druge polovice četrdesetih godina, kao i kasnije imigracije radne snage koja je dijelom zahvatila prigradska, pretežito ruralna naselja kraja. Unatoč tome, posljednjih su tridesetak godina i seoska naselja u Istočnoj Hrvatskoj bitno obilježena demografskim starenjem, koje je uz prirodnu i ukupnu depopulaciju najvažnije suvremeno obilježje razvoja stanovništva, s dalekosežnim negativnim demografskim, društvenim i gospodarskim posljedicama.

Osnovni pokazatelji uznapređovalosti procesa demografskog starenja u istočnohrvatskim seoskim naseljima su sljedeći:

1. Između 1971. i 2001. koeficijent mladosti smanjen je sa 35,4 na 26,6, a koeficijent starosti povećan sa 14,7 na 22,4.

2. Unatoč ukupnoj depopulaciji seoskog stanovništva,¹¹ broj stanovnika starijih od 60 godina povećan je između 1971. i 2001. sa 80.903 na 88.210 osoba ili za 9,0%.
3. Indeks starenja, koji pokazuje odnos između starog i mladog stanovništva, povećan je u promatranom razdoblju sa 41,5 na 84,0, što neosporno ukazuje na izraženu tendenciju izjednačavanja mladog i starog stanovništva.
4. Pad udjela predfertilnog (sa 24,8 na 18,4%) i fertilnog (sa 48,7 na 43,9%) te porast udjela postfertilnoga kontingenta ženskog stanovništva (sa 26,4 na čak 38,7%) nesumnjivo detektira jedan od najvažnijih činilaca negativnih kretanja u prirodnoj dinamici seoskog stanovništva Istočne Hrvatske.
5. Pad udjela predradnoga (sa 26,0 na 19,5%) i radnog (sa 64,3 na 63,8%) te porast udjela postradnoga kontingenta u ukupnom stanovništvu (sa 9,5 na 16,5%) implicira i značajne poremećaje u dinamici aktivnog stanovništva (radne snage), što izaziva uglavnom nepovoljne promjene u razvoju ekonomske strukture seoskog stanovništva, a time i gospodarskom razvoju ruralnih područja Istočne Hrvatske.
6. Promišljajući koeficijente feminiteta prema velikim dobnim skupinama osobito nas mora zabrinuti debalans u odnosu muškog i ženskog stanovništva u zrelim dobnim skupinama, u skupinama koje su radno i vitalno najaktivnije. Jednostavno rečeno, vrlo naglašen manjak žena u odnosu na muškarce u zrelim dobnim skupinama (koeficijent feminiteta seoskog stanovništva između 20 i 59 godina starosti 2001. je iznosio 94,0) implicira duboke poremećaje u nupcijalitetu (sklapanju brakova), što za posljedicu ima pad nataliteta (fertiliteta) seoskoga, a time i ukupnog stanovništva Istočne Hrvatske. Prevlast muškaraca u zrelim dobnim skupinama posljedica je veoma izražene selektivnosti emigracijskih procesa posljednjih nekoliko desetljeća. Razvoj lake industrije (osobito tekstilne) te pogotovo uslužnih djelatnosti u gradskim naseljima Istočne Hrvatske, kao i drugih hrvatskih područja, potaknuo je iseljavanje velikog broja radnog i vitalnog ženskog stanovništva sa sela, što je okrnjilo spolnu sliku najvitalnijeg dijela seoskog stanovništva, s dugoročno gledano vrlo nepovoljnim posljedicama po demoreprodukciju.
7. Demografske i druge, napose gospodarske, implikacije pogoršanja dobno-spolne strukture seoskog stanovništva Istočne Hrvatske vrlo su složene, mnogobrojne i dalekosežne. Naime, jednom poremećena dobno-spolna struktura negativno utječe na stopu rasta stanovništva, na razinu i intenzitet demoreprodukcijjskih procesa, napose na dinamiku nataliteta i fertiliteta, te na migracijsko kretanje stanovništva. Demografsko starenje, uz daljnji pad nataliteta, izravno utječe na smanjivanje priljeva mladih naraštaja seoskog stanovništva Istočne Hrvatske u radnu dob, što izaziva starenje radno sposobnog i ekonomski aktivnog stanovništva. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se demografskim starenjem povećava opterećenost, odnosno ovisnost, radno sposobnog stanovništva staračkim stanovništvom. Prema popisu stanovništva 2001., sto stanovnika seoskih naselja u radnom kontingentu (15–64 godina starosti) mora – uvjetno rečeno – proizvesti značajno više dobara od svojih potreba, jer o njima ovisi 56,4 stanovnika radno ovisne dobi, i to 30,6 u dobi do 14 godina i 25,8 u dobi iznad 65 godina starosti. Tako visoka opterećenost (koeficijent ukupne dobne

¹¹ Između 1971. i 2001. ukupna depopulacija seoskog stanovništva Istočne Hrvatske iznosila je 28,3%.

ovisnosti) radnoga kontingenta dobno ovisnim, dakle i radno neaktivnim, stanovništvom uvjetuje – kako je već istaknuto – povećanje udjela državne skrbi (novčanih sredstava) u socijalnom, zdravstvenom i mirovinskom zbrinjavanju tih osoba, što može bitno ograničavati prosperitetniji društveno-gospodarski razvoj, ne samo istočnohrvatskog sela, nego i cijele Istočne Hrvatske.

Već je naglašeno da gradska naselja Istočne Hrvatske imaju razmjerno povoljan dobno-spolni sastav stanovništva, premda i u njima postoje značajni debalansi u dobroj, pa i spolnoj, slici naseljenosti. Osim toga, tendencija razvoja dobno-spolne strukture gradskog stanovništva također upućuje na odmaklost procesa demografskog starenja. Kao u seoskim, tako je i u gradskim naseljima najprimjetniji sve izraženiji manjak mladog stanovništva, što u značajnoj mjeri ubrzava demografsko starenje. Navedeno ćemo potkrijepiti najvažnijim pokazateljima dobne i spolne strukture gradskog stanovništva Istočne Hrvatske:

1. Između 1971. i 2001. koeficijent mladosti je smanjen sa 33,1 na 25,0, a koeficijent starosti povećan sa 11,0 na 19,4. U odnosu na seoska naselja gradovi imaju nešto manji udio mladog i značajno manji udio starog stanovništva, tako da imaju u prosjeku i nešto mlađu, a time i povoljniju, dobnu strukturu.
2. Posljednju tvrdnju potvrđuje i promjena/vrijednost indeksa starenja, koji je između 1971. i 2001. povećan sa 33,4 na 77,7, ali je još bitno niži od indeksa starenja u seoskim naseljima (2001. 84,0).
3. Zahvaljujući imigraciji vitalnoga ženskog stanovništva gradska su naselja zadržala nešto povoljnije odnose s obzirom na kontingente žena. Doduše, udio žena u predferilnoj životnoj dobi (1971. 22,0%, a 2001. 16,7%) nešto je manji nego u seoskog stanovništva, ali je zato udio žena u ferilnoj (1971. 56,1%, a 2001. 48,5%) i postferilnoj životnoj dobi (1971. 20,9%, a 2001. 33,1%) značajno veći odnosno bitno manji nego u ruralnim naseljima Istočne Hrvatske.
4. Prema seoskome, gradsko stanovništvo ima manji udio predradnoga (1971. 23,6%; 2001. 17,9%) i postradnoga kontingenta (1971. 7,2%; 2001. 13,8%) a signifikantno veći udjel radnoga kontingenta (1971. 68,3%; 2001. 67,7%) u ukupnom stanovništvu. Drugim riječima, gradska naselja imaju veći obujam radno sposobnog stanovništva, što implicira razmjerno manju opterećenost radnoga kontingenta dobno i radno ovisnim skupinama stanovništva. Tu tvrdnju potvrđuje i koeficijent ukupne dobne ovisnosti, koji je bitno manji nego u seoskim naseljima. Prema popisu 2001. sto stanovnika u radnom kontingentu »opterećeno« je sa 46,8 stanovnika u neradnim kontingentima, i to sa 26,5 stanovnika u predradnoj te 20,3 u postradnoj životnoj dobi. Za gospodarski razvoj i socijalnu politiku nije nevažno je li opterećenost stanovništva u ekonomski aktivnoj dobi veća zbog veće ovisnosti mladog stanovništva ili veće ovisnosti starijih kontingenata (Wertheimer-Baletić, 1970). Veći koeficijent dobne ovisnosti mladih traži veće ulaganje u njihovo uzdržavanje (školovanje), ali ujedno predstavlja i dobru demografsku razvojnu osnovu. U tom su smislu seoska naselja u svojevrstoj prednosti nad gradskim naseljima Istočne Hrvatske, jer je u njima koeficijent dobne ovisnosti mladih 2001. iznosio 30,6, dok je u gradovima on bio 26,5. Međutim, značajno veći koeficijent dobne ovisnosti starih na selu (25,8) nego u gradu (20,3) ukazuje na buduće znatnije smanjenje radnih resursa seoskog

stanovništva, uz istodobno vrlo velika mirovinska, socijalna i zdravstvena izdvajanja za zbrinjavanje starog i radno neaktivnog stanovništva, što će za seosko gospodarstvo, ali i za Istočnu Hrvatsku u cijelosti, biti i dalje otežavajućim činiocem ukupnoga razvoja. Toj tvrdnji u prilog ide i činjenica da je između 1971. i 2001. i za gradsko i za seosko stanovništvo prisutna najnegativnija tendencija – pad koeficijenta dobne ovisnosti mladih, a porast koeficijenta dobne ovisnosti starih, što znači da se opterećenost zreloga i radnoaktivnoga kontingenta stanovništva sve više zasniva na staračkim naraštajima.

U cjelini uzevši, ostarjelost je najbitnija značajka dobno-spolne strukture stanovništva Istočne Hrvatske. Prema tipologizaciji (Klemenčić, 1992), ukupno, gradsko i seosko stanovništvo toga područja karakterizira, temeljem rezultata popisa 2001., starost kao tip dobnog sastava stanovništva. Drugim riječima, ukupno stanovništvo, kao i obje sastavnice Istočne Hrvatske, danas karakterizira restriktivna dobna slika naseljenosti.

Tendencije u razvoju ekonomske strukture stanovništva

Promjene u dinamici i trendu društveno-gospodarskog razvoja Istočne Hrvatske odrazile su se i na promjene u ekonomskoj strukturi gradskog i seoskog stanovništva kraja. U tom se smislu procesi deagrarizacije nameću kao najvažniji procesi društveno-gospodarske preobrazbe toga prostora (Wertheimer-Baletić, 1970).

Tablica 4: Ekonomska struktura ukupnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971. i 2001.

Ekonomska obilježja	Pokazatelj	1971.	2001.	Indeks (2001./1971.)
Ukupno stanovništvo	aps	858.136	821.629	95,7
	%	100	100	-
Aktivno stanovništvo	aps	355.698	335.676	94,4
	%	41,5	40,9	-
Osobe s osobnim prihodima	aps	63.075	199.332	316,0
	%	7,4	24,3	-
Udržavano stanovništvo	aps	439.363	286.621	65,2
	%	51,1	34,8	-
Poljoprivredno stanovništvo	aps	336.526	64.236	19,1
	% u uk. stan.	39,2	7,8	-

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga XI., SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

Preraspodjela seoskog stanovništva iz poljoprivredne u nepoljoprivredne djelatnosti, kao posljedica ubrzane industrijalizacije i tercijarizacije prostora, izazvala je odgovarajuće promjene u gospodarskoj strukturi Istočne Hrvatske (prijelaz iz tipičnog agrarnoga u agrarno-industrijski gospodarski kompleks), što je nužno utjecalo i na stanovite promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva. Promjene u ekonomskoj strukturi i gradskog i seoskog stanovništva najjasnije se uočavaju u snažnom i razmjerno brzom smanje-

nju broja i udjela poljoprivrednog stanovništva, ali i u padu opće stope aktivnosti stanovništva. Naime, između 1971. i 2001. udio aktivnoga u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske (opća stopa aktivnosti) smanjen je sa 41,5 na 40,9%. Iskazano smanjenje ponajviše je posljedica deagrarizacije, tj. napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti, te promjena u dobnoj strukturi stanovništva, napose povećanja broja i udjela starog, uglavnom radno neaktivnog stanovništva. Dakako, uzročnicima pada opće stope aktivnosti ukupnog stanovništva Istočne Hrvatske valja smatrati i produljenje procesa obrazovanja, osobito ženskog stanovništva, napuštanje sela kao mjesta stanovanja, gdje se u prosjeku duže zadržava radna angažiranost, ali i porast udjela radno neaktivnog stanovništva, pri čemu posebno valja apostrofirati porast broja umirovljenika, korisnika socijalne pomoći i slično. Upravo značajan porast udjela osoba s osobnim prihodima (sa 7,4% 1971. na 24,3% 2001.), čiji najvažniji kontingent predstavlja umirovljenička populacija, ukazuje na promjenu dinamike i strukture gospodarskog razvoja, pri čemu nikako ne smijemo apstrahirati negativan utjecaj srbijanske agresije, koja je za posljedicu – između ostalog – imala značajan rast broja invalida rata i korisnika različitih oblika invalidskih naknada, osobito mirovina. Pad udjela uzdržavanog stanovništva (sa 51,1% 1971. na 34,8% 2001.) posljedica je niskog nataliteta i pada udjela mladih u ukupnom stanovništvu.

*Tablica 5: Ekonomska struktura stanovništva gradskih i seoskih naselja Istočne Hrvatske 1971. i 1991.**

Tip naselja	Godina	Ukupno stanovništvo	Aktivno stanovništvo	Osobe s osobnim prihodima	Uzdržavano stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo
Gradsko	1971.	307.672	120.514	33.858	153.300	24.222
	1991.	451.995	196.510	78.324	177.161	11.958
Seosko	1971.	550.464	235.184	29.217	286.063	312.304
	1991.	379.859	157.292	49.440	173.127	98.059
Ukupno	1971.	858.136	355.698	63.075	439.363	336.526
	1991.	831.854	353.802	127.764	350.288	110.017
Gradsko (%)	1971.	100	39,2	11,0	49,8	7,9
	1991.	100	43,5	17,3	39,2	2,6
Seosko (%)	1971.	100	42,7	5,3	52,0	56,7
	1991.	100	41,4	13,0	45,6	25,8
Ukupno (%)	1971.	100	41,5	7,4	51,1	39,2
	1991.	100	42,5	15,4	42,1	13,2

*Za 1991. struktura stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti dana je samo za stanovništvo u »zemlji«.

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga XI., SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994.

Usporedbu ekonomske strukture stanovništva između gradskih i seoskih naselja Istočne Hrvatske možemo – u metodološkim je napomenama već objašnjeno – izvršiti zaključno sa 1991. Navedeno, dakako, umanjuje recentnost iznesenih zaključaka, ali ne i

njihovu orijentacijsku vrijednost. I gradsko i seosko stanovništvo karakterizirao je između 1971. i 1991. pad udjela uzdržavanog stanovništva te porast udjela osoba s osobnim prihodima. Razlika je primjetna u dinamici opće stope aktivnosti. Naime, u promatranim su dvadeset godina gradska naselja zabilježila porast udjela aktivnoga u ukupnom stanovništvu (sa 39,2 na 43,5%), dok je u seoskim naseljima opća stopa aktivnosti smanjena (sa 42,7 na 41,4%). Dok je 1971. u seoskom stanovništvu veći udio aktivnoga u ukupnom stanovništvu u odnosu na gradsko posljedica još razmjerno velikog broja poljoprivrednog stanovništva koje inače zadržava aktivnost i u starijim dobnim skupinama, dotle je viša opća stopa aktivnosti u gradskim naseljima 1991. implicirana deagrarizacijom i imigracijom radne snage u gradove (ruralni egzodus), tj. urbanizacijom.

Sve u svemu, prosječna radna angažiranost seoskog stanovništva Istočne Hrvatske nalazi se u padu, što ukazuje i na njegovu sve manju gospodarsku aktivnost, a time i razvijenost prostora. Naime, poznato je da veća ekonomska aktivnost stanovništva ukazuje i na njegovu jaču gospodarsku aktivnost i obrnuto (Wertheimer-Baletić, 1999). Od gospodarskih činilaca pada opće stope aktivnosti, poglavito u seoskim naseljima, osobito valja istaknuti proces deagrarizacije, tj. smanjenja broja i udjela poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu.

Deagrarizacija je u Istočnoj Hrvatskoj započela pedesetih godina, poslije razdoblja planske kolonizacije stanovništva nakon druge agrarne reforme (1945.–1948.) (Živić, 1998). Naime, brz razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti pod utjecajem sve snažnije industrijalizacije uvjetovao je velik prijelaz stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti, ponajprije industriju, ali i uslužne djelatnosti. S obzirom na visok broj i udio poljoprivrednog stanovništva u seoskim naseljima, procesi deagrarizacije su osobito intenzivno zahvatili upravo seosko stanovništvo Istočne Hrvatske.¹²

Iz priloženih podataka je jasno vidljivo kako se taj prijelaz odrazio na promjene broja i udjela poljoprivrednog stanovništva u gradskim i seoskim naseljima Istočne Hrvatske u razdoblju od 1971. do 1991., odnosno u ukupnom stanovništvu istočnohrvatskog prostora između 1971. i 2001.

Između 1971. i 1991. ukupan broj seoskog poljoprivrednog stanovništva smanjen je sa 312.304 na 98.050 osoba ili za 68,6%, a udio u ukupnom seoskom stanovništvu sa 56,7% na 25,8%. Stopa deagrarizacije, iskazana kao prosječno godišnje smanjenje broja poljoprivrednog stanovništva, iznosila je između 1971. i 1991. 3,4%. Drugim riječima, u promatranom je razdoblju kontingent poljoprivrednog stanovništva u seoskim naseljima Istočne Hrvatske prosječno godišnje »gubio« približno 10.700 osoba. U istom je razdoblju broj poljoprivrednog stanovništva u gradskim naseljima smanjen za 50,6%, tako da je stopa deagrarizacije iznosila 2,5%. Prema popisu 1991. gradovi Istočne Hrvatske imali su 2,6% poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu.

Unatoč tako snažnoj deagrarizaciji, seoska naselja Istočne Hrvatske su, zahvaljujući naslijeđenim agrarno-ruralnim značajkama, zadržala iznadprosječan udio poljoprivrednoga u ukupnom seoskom stanovništvu (25,8%) u odnosu na hrvatsko selo u

¹² Prema popisu stanovništva 1991. u seoskim naseljima Istočne Hrvatske živjelo je 89,1% ukupnog poljoprivrednog stanovništva kraja.

cijelosti (18,7%), ali i u odnosu na seosko stanovništvo u drugim hrvatskim (makro-)regijama (Gorska Hrvatska 11,5%, Sjevernohrvatsko primorje 4,8%, Južnohrvatsko primorje 7,4% te Središnja Hrvatska 23,2%) (Živić, 2002). To znači da Istočna Hrvatska prema dosegnutom stupnju deagrariziranosti i deruraliziranosti u stanovitoj mjeri već dugo zaostaje za Hrvatskom u cijelosti (Wertheimer-Baletić, 1983; Živić, 1996). Navedeno je posljedica opće zakonitosti prema kojoj snažniji razvoj industrije tijekom procesa industrijalizacije, posebice u početnom razdoblju, uglavnom zaobilazi tradicionalna agrarno-ruralna područja, koja »oslobađanjem« radne snage postaju žarištima emigracije i problemska područja regionalnog razvoja (Vresk, 1988). Nedvojbeno je, ipak, da se napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti može smatrati glavnim činiocem procesa deruralizacije, premda dosadašnja iskustva govore da proces deagrarizacije teče puno brže od demografskog praznjenja ruralnih područja (Šterc, 1992). Tako je između 1971. i 1991. broj poljoprivrednog stanovništva u seoskim naseljima toga kraja smanjen za 68,6%, dok je depopulacija ruralnih naselja u istom razdoblju iznosila 22,0%.

Pad broja i udjela poljoprivrednoga u ukupnom seoskom stanovništvu Istočne Hrvatske između 1971. i 1991. neosporno je posljedica činjenice da poljoprivredne djelatnosti imaju sve manje značenje u gospodarskoj strukturi seoskih naselja. Poljoprivreda više nije vodeća gospodarska grana u istočnohrvatskom selu. Razlozi su mnogobrojni. Navedimo samo neke: snažna industrijalizacija, koja je u potrazi za radnom snagom izazvala ubrzanu deagrarizaciju, nepovoljan gospodarski položaj poljoprivrede i društveni položaj seljaka poljoprivrednika, neadekvatna gospodarska politika a napose agrarna politika, malo i isparcelirano seljačko gospodarstvo, znatno zaostajanje poljoprivrednog dohotka u odnosu na dohodak ostvaren u sekundarnom i tercijarnom sektoru, opće nezadovoljstvo životom na selu zbog izostanka društvenih i kulturnih sadržaja i sl. Sve to potvrđuje i usporedba promjene broja i udjela poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu Istočne Hrvatske u cijelosti između 1971. i 2001. U navedenih je trideset godina broj poljoprivrednog stanovništva smanjen za 80,9%, stopa deagrarizacije je iznosila 2,7%, a udio poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu smanjen je sa 39,2 na 7,8%. Drugim riječima, u proteklih je trideset godina kontingent ukupnog poljoprivrednog stanovništva Istočne Hrvatske prosječno godišnje smanjivan za gotovo 9100 stanovnika.

Zaključak

Razvoj ukupnog stanovništva, kao i stanovništva gradskih i seoskih naselja Istočne Hrvatske, karakteriziraju sve nepovoljniji demografski procesi. U ovome su prilogu ustanovljene negativne tendencije demografskog razvoja između 1971. i 2001. u domeni promjene broja stanovnika, prostornog razmještaja stanovništva te razvoja dobno-spolne i ekonomske strukture stanovništva. Ukupna depopulacija, demografsko starenje te izrazita prostorna populacijska polarizacija između gradskih i seoskih naselja nameću se kao vodeći suvremeni demografski procesi u istočnohrvatskom prostoru.

Razvoj demografskih struktura bitno su obilježili suvremeni društveno-gospodarski procesi poput industrijalizacije, deagrarizacije, urbanizacije i deruralizacije. Drugim riječima, demografska struktura gradskih i seoskih naselja predstavlja svojevrstan pokazatelj trenda i intenziteta tih društveno-gospodarskih procesa u Istočnoj Hrvatskoj u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.

Nastavak nepovoljnih tendencija u razvoju ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Istočne Hrvatske potaknut će razvojno zaostajanje toga kraja, što drugim riječima znači da se demografska obnova i zaustavljanje negativnih demografskih procesa nameće kao ključni razvojni i strateški činilac i cilj ukupne obnove i budućeg napretka istočnohrvatskog prostora.

LITERATURA

- FRIGANOVIĆ, M. (1980/81). »Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948–1981.)«, *Radovi*, Zagreb, br. 15–16, str. 3–11.
- FRIGANOVIĆ, M. (1985). »Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske«, *Radovi*, Zagreb, br. 20, str. 3–10.
- FRIGANOVIĆ, M. (1988). »Diferencijacija nekih dinamičko-strukturnih demografskih pokazatelja gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske«, *Radovi*, Zagreb, br. 23, str. 3–12.
- KLEMENČIĆ, M. (1992). »Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva«, *Radovi*, Zagreb, br. 25, str. 73–80.
- POKOS, N. (2002). »Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.–2001. godine«, u: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur). *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 31–56.
- SIĆ, M. (1968). »Karakteristike i značenje suvremene imigracije u Istočnu Hrvatsku«, u: *Zbornik na VIII kongres na geografite od SFRJ vo Makedonija*. Skopje, str. 70–80.
- ŠTERC, S. (1992). »Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 1, br. 1, str. 127–157.
- VRESK, M. (1983). »Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine«, *Radovi*, Zagreb, br. 17–18, str. 39–53.
- VRESK, M. (1988). »Neka obilježja urbanizacije Istočne Hrvatske«, *Geografski glasnik*, Zagreb, br. 50, str. 33–44.
- VRESK, M. (1992). »Urbanizacija Hrvatske 1981.–1991.«, *Geografski glasnik*, Zagreb, br. 54, str. 99–116.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1970). »Radni kontingent i aktivno stanovništvo Slavonije u poslijeratnom razvoju«, u: *Zbornik prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*. Osijek, str. 433–455.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1983). »Demografski razvoj Slavonije i Baranje«, u: *Zbornik Trećeg znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, sv. I. Osijek, str. 90–104.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- ŽIVIĆ, D. (1995). »Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948.–1991.«, *Geografski glasnik*, Zagreb, br. 57, str. 71–92.
- ŽIVIĆ, D. (1996). »Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971.–1991. godine«, *Geografski glasnik*, Zagreb, br. 58, str. 97–112.
- ŽIVIĆ, D. (1998.). »Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji«, *Sociologija sela*, Zagreb, god. 36, br. 1–4 (139–140), str. 103–127.
- ŽIVIĆ, D. (2002). »Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.–1991. godine«, u: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur). *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 91–130.

Dražen Živić

SOME TRAITS DIFFERENTIATING DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN URBAN AND RURAL SETTLEMENTS/AREAS IN EAST CROATIA

SUMMARY

Present-day development of the population in East Croatia has inherited deeply rooted traces of its former – in many respects specific – demographic, social and economic development. Due to its physical relief, climatic-ecological, hydrogeographical, pedological, transportational-geographical, historical-political and socio-economic traits and determinants, the East Croatian area has had – despite periodic fluctuations – a very dynamic, and on the whole more prosperous demographic development than most other Croatian regions. One of the vital traits of contemporary population development in East Croatia, with complex cause-effect characteristics, is polarised population development, especially between urban and rural settlements/areas in the region. This is the result of a series of internal and external determinants of the demographic development of the area in the 20th century, many of which were disrupting and destabilizing factors in regard to normal and stabile population development. In this sense, it is especially important to note the influence of the World Wars and the Serbian aggression, of strong emigration, diseases, economic crises, agrarian reforms and, linked to this, population colonisations, reduction of the birth rate, demographic aging, etc. During the second part of the past century, the dominant factors of demographic development, apart from those just mentioned, were accelerated deagrarisation and deruralisation and intensive industrialisation and urbanisation. During the last decades, these processes became the dominant dynamic, spatial and structural processes in East Croatia, both in the demographic and socio-demographic sense. Development of the total population, as well as of urban and rural settlements in East Croatia, came to be characterised by more and more unfavourable demographic processes. This paper identifies the negative tendencies of demographic development in the domain of total population change (total depopulation), spatial distribution of the population, age-gender development (demographic aging) and the economic structure of the population. A continuation of unfavourable tendencies in the development of the total population and the urban and rural populations in East Croatia will bring about developmental regression in the area, which in fact means that demographic revitalisation and the termination of negative demographic processes imposes itself as a key developmental and strategic factor, and as the goal for the overall revitalisation and future development of the East Croatian area.

KEY WORDS: East Croatia, urban and rural settlements, deagrarisation, deruralisation, depopulation

Dražen Živić

QUELQUES CARACTERISTIQUES DE L'ECART ENTRE DEVELOPPEMENT DEMOGRAPHIQUE URBAIN ET RURAL DES LOCALITES / ZONES DE CROATIE ORIENTALE

RESUME

Le développement démographique actuel de la Croatie orientale est marqué par des éléments profondément ancrés du développement démographique, social et économique passé, par bien des côtés spécifique. A la faveur de circonstances déterminées par le relief et les voies de circulation, ainsi que climatiques, écologiques, hydrogéographiques, pédologiques, historico-politiques, socio-économiques, l'espace de la Croatie orientale a connu dans le passé, exception faite de certaines périodes d'hésitation passagère, un développement démographique très dynamique et, dans l'ensemble, assez propère, en comparaison avec la plupart des autres régions de Croatie. L'une des caractéristiques fondamentales du développement démographique actuel de la Croatie orientale, issue de complexes relations de cause à effet, est sa croissance polarisée, en particulier au niveau des localités / zones urbaines et rurales. Cette croissance est la conséquence d'une série d'éléments déterminants internes et externes au cours du 20ème siècle, dont beaucoup furent des facteurs déstabilisants gênant le développement normal et stable de la population. A ce titre, il convient de souligner en particulier l'influence des conflits armés et de l'agression serbe, les forts courants d'émigration, les maladies, les crises économiques, les réformes agraires accompagnées de l'installation en « colonies » d'habitants venus d'autres régions de Croatie, la chute de la natalité, le vieillissement de la population, etc. Au cours de la seconde moitié du siècle dernier, outre les facteurs dominants déjà cités, qui marquent le développement démographique, il en intervient d'autres, à savoir les processus d'abandon accéléré des activités agraires, et de déruralisation, ainsi qu'une industrialisation et une urbanisation fortes. Au cours des dernières décennies ce sont devenus les processus dynamiques spatiaux et structurels, tant démographiques que socio-économiques, dominants en Croatie orientale. Le développement démographique dans son ensemble, concernant la population tant des localités urbaines que rurales, est caractérisé par des processus démographiques de plus en plus défavorables. Le présent article met le doigt sur les tendances démographiques négatives quant à la variation du nombre d'habitants (dépopulation générale), la répartition spatiale de la population, l'évolution par âge et sexe (vieillesse démographique) et la structure économique de la population. La continuation des tendances défavorables dans le développement de la population rurale et urbaine dans son ensemble va susciter en Croatie orientale un retard au développement, ce qui signifie de fait que le renouvellement démographique et l'endiguement des processus démographiques négatifs s'impose comme un élément clé et un facteur stratégique, ainsi que comme l'objectif de la reconstruction en général et du progrès futur de la région orientale de la Croatie.

MOTS CLES : Croatie orientale, localités urbaines et rurales, abandon des activités agraires, déruralisation, dépopulation